

KÖNYVISMERTETÉSEK – RECENSIONES

T. KEMENCZEI: FUNDE OSTKARPATENLÄNDISCHEN TYPUS IM KARPATENBECKEN. Prähistorische Bronzefunde Abt. XX, Bd. 10. 186 oldal, 64 tábla. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2005.

A Prähistorische Bronzefunde kiadványai között olykor napvilágot lát a szokásos szerkesztői elvektől eltérő kötet is (a XX. alszámzású részekben), amely csak hasznára válik a sorozatnak. Ilyen lett Kemenczei Tibor munkája is, amelyben a szerző ugyan szokásosan egy meghatározott terület emlékeit dolgozta fel, ezen belül azonban egy nagy közösségnek nem csak az összes ismert raktárleletét, így minden (arany, bronz, vas) fémleletét közzétette, de az időközben ismertté vált temetkezéseit is felhasználta. Egyedül a telepletek hiányoznak a teljes képből, de azok egyelőre alig ismertek a kutatás számára. Meg kell azonban említenem, hogy a címet csonkának tartom. Ugyanis a címből nem ismerhető meg, hogy milyen korú leleteket tartalmaz a kötet. A „Kelet-kárpáti típusú leletek” fogalma általános és nem annyira közismert, hogy a korszak jelzése nélkül a cím értelmezhető lenne. Ez csak akkor derül ki, ha felütjük a könyvet, és a szövegből valamint a képekből kiderül, hogy lényegében keleti eredetű koravaskori régészeti kultúráról van szó, amely különböző változatban nyomja rá bélyegét a Kárpát-medence keleti felén, a bronzkort követő átmeneti időben a különböző helyi népcsoportok régészeti kultúrájára.

Előre kell jeleznem, hogy Kemenczei Tibor jelentős művet alkotott ezzel a feldolgozással. Annyira jelentős a munka ebben az összeállításban, és olyan hangsúlyosan érvényesül a megnevezett területen kívül is a tárgyalt kultúra (népesség) hatása, hogy véleményem szerint igen helyesen cselekedett a sorozat szerkesztősége a teljes, többféle természetű emléket magába foglaló könyv kiadásával. Ezáltal a forrásanyag erőteljesen kibővült és a megállapítások biztosabb alapokra épültek.

A bevezetésben a szerző felvázolja a munka célkitűzéseit, irányvonalát, amely egyúttal rövid történeti áttekintés is. Ezt követi a részletes ku-

tatástörténet, amely a legteljesebb mértékben ismerteti a kérdéssel foglalkozó összes, sok tekintetben eltérő hosszabb-rövidebb véleményt. Abban azonban, hogy pl. a Közép-Európában hangsúlyos bronz lószerszámok eredete az Észak-Pontusz vidékéig, sőt a Kaukázusig vezethető vissza, lényegében egyetért a kutatás. Véleményeltérés eddig főképpen abban volt, hogy történt-e népmozgás (esetleg hadjáratokkal) vagy csak gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok révén terjedtek a jellegzetes fém tárgyak, elsősorban a lószerszámok és tartozékaik. A szerző erre is elfogadható feleletet ad, miután végig elemzi a kutatástörténetet.

Bár sokan foglalkoztak a korszakot jellemző leletanyaggal, a 19. sz. végétől hosszú ideig elsősorban P. Reineckét követve – főleg az aranyleletek alapján – a trák-kimmer kultúrkör részének tekintettek. A szerző ezt nem fogadja el, nézete szerint ez az álláspont egyoldalú volt, mivel még nem ismertek egy fontos összetevőt, a temetkezéseket. A továbbiakban többször is kifejti, hogy a Középső- és Felső-Tisza vidékén a Mezőcsát kultúra népességének leletanyaga és temetkezései az Észak-pontuszi sztyeppe vidékével szoros kapcsolatot mutatnak, sőt etnikailag is onnan származhattak. A Basarabi-Bosut kultúrát a Kárpát-medence déli részén, a dák-géta körhöz utalja. Több bronzkor végi-kora vaskor eleji kultúra etnikai meghatározását joggal tartja egyelőre kétségesnek.

Az első jelentősebb magyar összefoglalás 1939-ben jelent meg Gallus Sándor és Horváth Tibor közös munkájaként, és évtizedekig alaplómunkának számított, nem csak hazánkban, de külföldön is, főleg Közép-Európában. A két szerző a teljes kárpáti területen feltűnő, jellegzetes lószerszámkészletet preszkítának nevezte. Jóval később, 1950-ben Harmatta János történetileg értékelte a kimmer kérdést, megkísérelte elválasztani a helyi közép-európai és az idegen, keleti eredetű leleteket, amelyek megjelenését a Kr. e. 8. századra keltezte. Kemenczei értékeli Patek Erzsébetnek és Szabó János Győzőnek a Tisza és hegyvidék között végzett temető feltárásait, melyek új forrásként megalapozták a Mezőcsát kultúra meghatározását, és előmozdították etnikai besorolását. A Közép-Tisza

vidékén, a Dél-Tiszántúlon és Erdélyben ugyanis olyan temetkezések kerültek elő, amelyekben keleti típusú fémtárgyakat találtak. Nem csak a rítus különbözött a helyi előzménytől, de a helyiek temetői meg is szűntek.

Kemenczei nagyszabású munkájában olyan alapos, széles körű kutatástörténetet vázol fel, amely nem egyszerűen kutatástörténet, de egyúttal a témával foglalkozók munkájának ismertetése, elemzése, vitatása, esetleg elismerése is. Ezáltal teljes szélességében kibontakozik az európai régészetet behatóan érdeklő és érintő kérdéskör egymásnak kisebb-nagyobb ellentétes véleményeket is tartalmazó története. Eközben fokozatosan megismerjük Kemenczei véleményét is. A legteljesebb részletességgel végigvitt vizsgálat nem csak a kelet-kárpáti területeket érinti, de a közép-európai, balkáni, sőt még észak-olasz vidékeket is. Különösen értékelni kell azt a tevékenységét, amivel a korábban csak vázlatosan ismert, de az utóbbi évtizedekben egyre részletesebben és Közép- és DK-Európa-hoz mindinkább szorosabb kapcsolódási pontokat kereső és találó orosz és volt szovjet tagállamok irodalmát felkutatta. Ezeket keresztül – a fémekeket nem számítva – főleg a temetkezésekkel kapcsolatos számos korábban nem ismert összefüggést derített fel, amelyekkel főleg a Kelet-Kárpát-medencére vonatkozó megállapításait szilárdíthatta meg.

Kemenczei a Tisza-vidéki és erdélyi fémművességi (bronz, arany és az először megjelent vas) műhelyek fejlettségét, gazdasági jelentőségét hangsúlyozza, és joggal emeli ki, hogy a Tisza-vidék és Erdély egy része ekkor a keleti kultúrkör részévé vált, és ez az állapot még később, a középső vaskor folyamán is fennmaradt. Azt is kimutatta, hogy a hatalmas területen elterjedt keleti típusú fémek túlnyomó része ugyan helyi készítmény, de kétségtelen keleti előképekre megy vissza. A keleti eredetű lószerszámok és a fegyverek egy része igen kedvelté vált a közép-európai urnamezős és Lausitz kultúra körében. Ma még kérdés, hogy a kapcsolatok természete ezeken a vidékeken milyen természetű volt, békés gazdasági vagy ellenséges, esetleg kisebb etnikai mozgások is feltételezhetők. A szerző a Kárpát-medence keleti felén főleg a Mezőcsát kultúra temetkezéseire alapozva etnikai beáramlást is feltételez, amivel érvei alapján egyetérthetünk. Ugyanígy bizonyos etnikai behatást feltételez a már említett balkáni területeken is, főleg Bulgáriában.

Kemenczei hosszasan foglalkozik az időrend kérdéseivel. Ebből születtek a nemzetközi kutatás legellentmondásosabb véleményei, amelyeket a szerző részletesen bemutat, és olykor vitat. Találhatóan, táblázaton 54 leletegyüttes lószerszámain keresztül mutatja be az egyes kutatók ellentétes időrendi meghatá-

rozását. Ezek szerint a Kr. e. 10. századtól – a 8. század második fele – 7. század első feléig minden idősáv előfordul. Legkevesebb adat a Kr. e. 10. és a 7. századi keltezésre van. Miután Kemenczei mind a közép-európai, mind a Kárpátokon túli keleti adatokat, valamint minden századot alaposan számbavett, megállapítja, hogy a nyugati érintkezési pontok időrendje ellentmondásos, és a keleten talált adatok sokkal alkalmasabbak az összehasonlító vizsgálatokhoz (ebben a jelentős mértékben vizsgált temetkezések is szerepet játszottak). Ezek eredményeként arra a következtetésre jut, hogy „...a kelet-kárpáti típusú leletek a Kr. e. 8. századra és a 7. század kezdetére keltezhetők. Mindenesetre a lószerszámzat már a Kr. e. 8. sz. előtt létrejött, mivel az észak-pontuszi jellegű fémtárgyak feltehetően már ebben a korban is használatban voltak a Kárpát-medencében és Közép-Európában.” Ez kulcsmondat a műben. Ezzel kapcsolatban a késő urnamezős kultúra és a Hallstatt kultúra váltásának időpontja is felmerül, amit Kemenczei a Kr. e. 700. előttre helyez. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a kelet-kárpáti fémművességet a szkíta típusú fémek megjelenése és elterjedése zárja. Mindenesetre a kezdetet jelző fiatal keltezés valószínűleg még sok vitát fog kiváltani. (Igaz, nem egészen egyértelmű, hogy a Kr. e. 8. századon belül, mikor történhetett ez az esemény). A vitákat az csendesítené le, ha a Kárpát-medencéből egy sorozat C¹⁴-es vizsgálat eredménye állna rendelkezésre, amihez a Mezőcsát kultúra embercsontjai kiváló forrást szolgáltatnának.

A leletanyag bemutatása tartalmazza a könyv legerjedelmesebb részét. A szerző számbaveszi az összes, mintegy 115, külön-külön tárgyalt típust és altípust. Nem elégszik meg egyszerű ismertetéssel, megkeresi a feltalálható párhuzamokat, sőt a legtöbb tárgynak meghatározza a lehetséges időrendi helyzetét is. Ez a rendkívüli időt és energiát igénylő munka akkor feltűnő, ha arra gondolunk, hogy a sorozat legtöbb kötete csak egy-egy fémtípus feldolgozását adja, ebben az esetben viszont sokszorosan kellett egy-egy tárgy típus párhuzamait kutatni és időrendjét meghatározni. A munkának ez a része is minden elismerést megérdemel.

A sorozat kivételes szempontjának megfelelően Kemenczei munkájában helyet kapott a kerámia és a temetkezések katalógusának részletes ismertetése és értékelése, valamint a bizonytalan származású leletek az előzőekhez hasonló igényességgel összeállított listája. Bámulatos a mintegy 700 irodalmi adat, közte a korábban kevésbé ismert és idézett orosz nyelvű munkák sorával.

Mintaszerűek a rajzos táblák és a legfontosabb fémtípusok elterjedését bemutató térképek.

Kemenczei Tibor szintézise igen esedékes volt már 65 év után követve Gallus Sándor és Horváth Tibor első nagy összefoglalóját. Nem csak a forrásanyag és információk duzzadtak hatalmasra az utóbbi évtizedekben (többek között az orosz nyelvű irodalommal), de hazánkban is újabb források láttak napvilágot (pl. a Mezőcsát kultúra temetőinek feltárásával). Ezek alapján sok tekintetben új eredmények, új megállapítások születtek, s Kemenczei hatalmas bizonyító anyaggal bástyázta körül mondanivalóját. Úgy gondolom, hogy néhány évtizeden keresztül nélkülözhetetlen, alapvető kézikönyv szerepét is be fogja tölteni Európa szerte ez a kitűnő könyv.

Kalicz Nándor

MIKLÓS ZSUZSA: TOLNA MEGYE VÁRAI. *Varia Archaeologica Hungarica* XXII. 481 oldal, 412 ábra. MTA Régészeti Intézet – Históriaantik Könyvesház Kiadó Budapest 2007.

Régóta várt kötetet, több mint 25 év munkájának eredményét vehetjük kézbe 112 évvel azután, hogy a példaképnek választott Wosinsky Mór hasonlóan monumentális munkája megjelent. A közel 500 oldalas gazdagon illusztrált mű rövid földrajzi bevezetővel, a várnevek, a kutatástörténet és a kutatómódszertan ismertetésével kezdődik. Különösen érdekes az utóbbi fejezetrész, ami nemcsak a légifényképezés fontosságára mutat rá a terepi régészeti kutatásokban, hanem arra is, hogy mi az a nem kevés többletmunka, amivel a hagyományos topográfiai kutatásokhoz képest a várkutatás során számolnunk kell. Ebben a vonatkozásban főként a várfelmérések emelendők ki, amelyeket a gyakran nagyon nehéz terep- és növényzeti viszonyokhoz alkalmazkodva, többnyire a vegetációs időszakon kívül, azaz cseppet sem ideális körülmények között kellett elvégezni.

Az intenzív terepmunka eredményét, vagyis a várak, erődítések egységes szerkezetű bemutatását 400 oldalon olvashatjuk. Az összesen 77 lelőhely mindegyikénél a rövid földrajzi leírást, a kutatástörténeti adatok ismertetése követi, majd a terepbejárás, a felmérés, a légi fényképezés, az ásatás (ha történt), és a keltezés eredményeiről számol be a szerző. Nagyon megkönnyíti a megértést, hogy a teljes dokumentációt (felmérés, fotók, leletanyag) a szöveg közti szerkesztve kapjuk meg. Tanulságos, előremutató kezdeményezés, hogy bizonyos lelőhelyeknél több légi fotó is szerepel, és jól sikerült a légi fényképek, a fotókon látható jelenségek és a térképi adatok együttes bemutatása is. Külön kiemelendő a légi fotók nemzetközi viszonylatban is igen jó minősége; példaként említhet-

jük a „mellesleg” a Bikács-Belső-sziget várát a háttérben ábrázoló 2. ábrát, illetve Nak (4. ábra) és Váralja-Várfő különféle növényzeti viszonyok között készült képeit. Igazi bravúrfotó a Szekszárdi vár kis magasságból készített felvétele, de talán a legszebbek Bölcske-Bolondvár, Bölcske-Hadai-hegy 2, Szárazd-Vaskapu és Regöly-Pogányvár téli légi fényképei. A kötet tanúsága alapján a szerző hazánkban mindenkinél korábban – már 1999-től – sikerrel alkalmazta az embert próbáló téli légi fényképezést, és ugyancsak sikeresen adaptálta a légi infra-fényképezést (Szedres-Hídja-pusztá).

A kiváló képanyag és az illusztrációk egységesen magas színvonala mellett meg kell említenünk, hogy Dunaföldvár-Kálvária sajnos életlen téli fényképe (69. o.) elhagyható lett volna. Ugyancsak apró szépséghibaként tesszük szövé, hogy a helyszínvázlatok néha túlságosan is kicsik, esetenként keveset mutatnak meg a várak környezetéből, illetve – amennyiben több lelőhelyet ábrázolnak együttesen (pl. Bölcske-Szélesdombi-dűlő, 51. o.) – nehezen oldható fel az egyes várak számozása.

Fontosnak, előremutatónak tartjuk, hogy nemcsak a több-kevesebb pontossággal keltezhető őskori, középkori és kuruc kori várakat, hanem a bizonytalan korú és rendeltetésű erődítéseket, valamint a korábbi szerzők által földvárnak vélt, de a terepi adatok alapján biztosan nem erődített lelőhelyeket – vagyis a negatív adatokat – is nemcsak felsorolja, hanem röviden be is mutatja a szerző. Jellemző a „kedvtelésből kezdett” terepmunka intenzitására, hogy a 128 kutatott lelőhelyből mindössze hetet nem sikerült azonosítani, miközben a szerző által a légi fényképezések során azonosított várak száma sokszorosan több ennél.

Mínthogy a recensens az őskornál fiatalabb várépítészetnek nem szakértője, így a régészeti eredmények közül elsősorban az őskori földvárakra vonatkozókat szeretnénk kiemelni. Nagyon fontos, hogy – a főként felszíni gyűjtésből származó leletanyag használatával kapcsolatos, a szerző által többször is hangsúlyozott korlátok ellenére – sikerült meghaladni azt a szemantikus képet, ami bronzkori földvárak kutatásával kapcsolatosan gyakran előfordul (a várak keltezése bronzkori, illetve későbronzkori) a hazai szakirodalomban. Az eddig csak Északkelet-Magyarországon, illetve a nagyrévi és a vatyai kultúra földváraival kapcsolatosan elvégzett kulturális besorolást itt a 30 őskori földvár többségénél sikerült elvégezni (429. o.). Ezek alapján 7 földvár a kora bronzkorba (késő-Vucedol-korai Somogyvár-Vinkovci, illetve kisapostagi kultúra), 9 erődítés a középső bronzkorba (5 a dunántúli mészbetétes kultúrába, 4 pedig a vatyai kultúrához) sorolható. A késő bronzkort az urnamezős kultúra időszakából 6 földvár képviseli.